

УДК 1(091)(477)+37(477)

ФІЛОСОФІЯ В УКРАЇНСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ І СЛОВАЦЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ XVII-XVIII ст.

Ігор Захара

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Подано порівняльний аналіз чеської, словацької і української філософської думки XVII-XVIII ст. Акцентовано на тому, що філософська наука у Пряшівській школі, Трнавському університеті та Києво-Могилянській академії є віддзеркаленням перехідного періоду від схоластики до Нового часу.

Ключові слова: бароко, друга схоластика, Києво-Могилянська академія.

Дослідження типології філософської культури слов'янських народів періоду, коли зароджувалась і розвивалась на їх землях філософія Нового часу, є вельми перспективними. Українські вчені опублікували ряд досліджень, у яких висвітлено українсько-болгарські, українсько-польські філософські зв'язки [1].

Питання типології філософських культур України, Чехії та Словаччини цього періоду ще не були предметом спеціального дослідження, хоча багатий емпіричний матеріал, який дають першоджерела філософської думки слов'янських народів свідчить про типологічну близькість цих культур.

Чехи і словаки мають цікаву і самобутню історію суспільно-політичної філософської думки. Вони дали світові плеяду оригінальних мислителів, внесок яких у скарбницю європейської духовної культури є вельми значним. Згадаємо хоча б двох мислителів, які мали великий вплив на розвиток філософської та суспільно-політичної думки багатьох країн європейського континенту, зокрема й України. Йдеться про відомих репрезентантів гуманізму та реформації Яна Гуса і Яна Амоса Коменського. У філософських курсах Києво-Могилянської академії неодноразово згадували цих мислителів, посилалися на їхні твори [2]. І хоча оцінка окремих філософських поглядів Гуса та Коменського не завжди є однозначною, однак в цілому гуманістична спрямованість їх філософської спадщини знаходила благодатний ґрунт в Україні.

Україна і Словаччина на той час не мали своєї державності. Народи обидвох країн боролись за свою національну незалежність, національну

науку та культуру. В обидвох країнах виразно простежуються всі риси становлення і розвитку буржуазних відносин. Дещо різною була релігійна ситуація в Україні та Словаччині. Утвердження євангелістської та кальвіністської церкви XVII ст. у Словаччині призвело до тривалих релігійних змагань: католицька церква намагалась встановити втрачені впливи. Вона була змушена модернізувати свої школи на зразок гуманістичних та реформаційних і активізувати їх в дусі антиреформації.

Києво-Могилянська академія стала центром змагань українського православ'я з католицизмом. Професори цього навчального закладу, виступаючи проти католицької експансії, багато в чому не погоджувалися з протестантами і водночас запозичували у них деякі ідеї.

Полеміка православних, католиків та протестантів як у Словаччині, так і в Україні мала, безперечно, позитивне суспільно-політичне значення. Вона була по суті конкуренцією між цими конфесіями, боротьбою за уми і серця пастви, сприяла розвитку гуманітарних наук, теологічної думки. Можемо говорити про розбіжності теологічних доктрин, обрядів і культів, однак всі слов'янські народи проходили майже ідентичні етапи розвитку філософської думки.

Серед реформаційних шкіл Словаччини Пряшівська школа займає особливе місце. Її професорами були відомі вчені і філософи Ян Байєр, Ісаак Цабан, Еліаш Ладивер та ін. Завдяки їм Пряшівська школа зробила значний внесок в історії словацької філософії. Принагідно зазначимо, що ці вчені отримували освіту в Німеччині, у Вітельбергському університеті, зрозуміло, що знаходились вони під певним впливом протестантської схоластики. Однак, викладаючи в Пряшеві, вони все ж зверталися до філософської проблематики Нового часу [3, с. 17]. Пряшівські філософи виступили з критикою середньовічної схоластики, особливо середньовічного арістотелізму. Вони не сприймали його поверховості та спекулятивного формалізму. Вчені Пряшівської школи викривали догматизм середньовічної філософської думки, її боязнь перед пізнанням світу. Філософію вони розуміли як науку, яка служить повсякденному життю людини. Вони стояли на позиціях наукового утилітаризму. Пізнання природи не було для них самоціллю. Природа, на їх думку, служить людині, суспільному благу. Пряшівські філософи акцентували на зв'язку філософії з природничими науками. Зацікавлення природознавством було джерелом нових тенденцій у філософських поглядах цих мислителів, хоча в багатьох випадках метод і характер викладання залишався схоластичним.

З тогочасною схоластикою був пов'язаний і стиль бароко. У XVII ст. цей стиль мав значний вплив не тільки на філософські курси, які читали в католицьких, протестантських та православних навчальних закладах, а й на твори мислителів перших буржуазних революцій Бекона, Декарта, Локка, Гоббса та інших. Український філософ Дмитро Чижевський твердив, що цей

стиль відповідав духові часу [4, с. 239]. Стиль бароко, на нашу думку, був одним із видів абстрактного мислення, він залучав слухачів навчальних закладів до світової духовної культури.

Відчутним є вплив бароко на філософські твори професорів Пряшівської школи. Наприклад, професор Ян Байєр (1630–1674) є автором творів “Переддвір’я або Храм науки”, “Нитка в Лабіринті або Полярна зірка” та ін. [3, с.109].

Подібні назви й образи містять твори викладачів Києво-Могилянської академії. Зокрема, Стефан Яворський (1658–1722) у передньому слові до своїх лекцій згадує образ “нитки Аріадни”, що веде через труднощі до знань. Він зазначав: “Я відкриваю для вас, о найстаранніші атлети, не так олімпійські ігри, як лабіринт Арістотеля, який переважає лабіринт Дедала... Перед вами важкі шляхи, котрі конче потрібно перейти, користуючись навіть блукаючими зорями... Нехай не лякають вас у цьому винограднику логічні троянди, оточені стількома жалами. Нехай ці жала будуть стимулом та відганяють безтурботність та заспокоюючий нектар власної природи. Тоді з’явиться своїм найулюбленішим тезеям найбожественніша Аріадна – Августійша Діва Марія і ниткою любові, якою вона нас поєднує, покаже нам, безпорадним, шлях до істини” [5, арк. 3].

Бароковий образ полярної зірки є тим маяком, порятунком для подорожнього, який може заблукати у темряві незнання. До цього образу звертається у своїй поетичній творчості і Ян Байєр, і Стефан Яворський. У панегірику “Арктос” (Велика Ведмедиця), присвяченому своєму вчителю та покровителю, ректору Києво-Могилянської академії Варлааму Ясинському С. Яворський зазначав:

*Наш корабель свій путь трима щодень
У порт щасливо, знайте, він прийде...
Он видно Арктос із планет тих світлий
Він промінь в тінях кине вам розквітлий
Вам щастя, школи київські, приспіє... [6, с.134].*

Професори Трнавського університету, який, до речі, знаходився у віданні єзуїтського ордену, ревно захищали середньовічний світогляд та схоластику. Ведучи полеміку зі своїми опонентами, вони були вимушені знайомитися з сучасним їм природознавством, з новими віяннями у філософії, з її індуктивно-експериментальними методами. Більшість професорів Трнавського університету були добре ознайомлені з філософськими працями Френсіса Бекона, Галілео Галілея, Рене Декарта та інших мислителів. Молоде покоління трнавських професорів (Франтишек Кері, Ян Баптист Хорват, Андрій Ясмінський) були прихильниками природознавства та філософії Нового часу. Трнавські філософи розглядали природу як механізм, що діє з попередньою закономірністю. Деякі з них доводили, що таким же механізмом, тільки більш субтильним, є і людське

тіло. Однак рушійною і спрямовуючою силою природного механізму вони вважали Бога, а спрямовуючою силою тілесного механізму – душу. Отже, з одного боку, вони визнавали іманентні закони природи, а з другого боку, вони дивились на них, як на деякі трансцендентні форми, котрі даються світові його творцем. В теорії пізнання трнавські філософи особливо критикували суб'єктивізм. Вони вважали, що зовнішня реальність існує об'єктивно. Образи, уявлення, ідеї, які ми отримуємо від світу, є їхніми ідеальними копіями, які забезпечують відповідність нашого знання зовнішньому світові.

Ідеї, тенденції, напрями, течії, характерні для філософії Трнавського університету, притаманні й Києво-Могилянській академії, особливо, коли аналізуємо твори таких її представників як Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Георгій Кониський [7].

Зіставимо, наприклад, окремі висловлювання професора Трнавського університету Франтишека Кері та професора Києво-Могилянської академії Стефана Яворського, які характеризують обидвох мислителів, як прихильників сенсуалізму в теорії пізнання. Ф. Кері у творі “Про фізичне тіло та протилежну йому пустоту” зазначав: “Залишилось покласти край закидам тих, хто говорить, що наші відчуття здебільшого вводять нас у помилки і самі помиляються... По-перше, я заперечую, що коли-небудь стається таке, щоб наші відчуття обманювали наш інтелект; це могло би бути в тому випадку, коли б вони передавали йому ідеї речей інакше, ніж отримували їх від самих речей. Насправді ж цього ніколи немає. Наші відчуття, якщо їм ніщо не перешкоджає відповідно до своїх здатностей і порядку точно передають мозку й інтелекту отримані від них враження... Темно-сірий кусок матерії, наприклад, при поганому освітленні сприймається інтелектом як чорний, але хіба при цьому виявляється дефект ока? Ні в якому разі. Сам розум наш помиляється, якщо він не враховує, що через брак світла в оці виникають настільки слабкі враження, що темно-сірий колір не може бути сприйнятий точно” [3, с.133-134].

У “Психології” Стефана Яворського зазначено: “Слід сказати, що відчуття не помиляються ні стосовно того, що відчувається в цілому, ні стосовно того, що відчувається зокрема, коли існують три необхідні умови: 1) коли об'єкт знаходиться в однорідному середовищі; 2) коли об'єкт знаходиться на близькій відстані від суб'єкта; 3) коли об'єкт сприймається суб'єктом, який має здорові відчуття” [5, арк.505].

Якщо ці правила будуть порушуватися, то наші уявлення про об'єкт, що сприймається, будуть хибними. Так, занурена у воду палиця, бачиться нами переломаною. Ми бачимо, продовжує він, що наші почуття можуть давати нам хибні уявлення про величину сонця і зір. Моряку під час плавання біля берега може здаватися, що корабель стоїть, а рухається берег. Хворий сприймає солодкі страви гіркими, хоча насправді це не так.

Професори Трнавського університету були католиками, професори Києво-Могилянської академії сповідували православ'я, а вчені Пряшівської школи – протестантизм, однак філософські погляди репрезентантів усіх трьох шкіл мають більше точок дотикання, ніж того, що їх розрізняє. Доречно вказати на стереотип, що виробився у багатьох дослідників: коли той чи інший навчальний заклад потрапляв в руки єзуїтів, він втрачав наукову значимість. Звичайно, таке твердження є дуже далеке від історичної істини. Власне, вміння єзуїтів відчувати дух часу і пристосуватися до нових суспільно-політичних умов є незаперечним. Не випадково Франц Мерінг, даючи оцінку ордену єзуїтів, зазначав: “Єзуїтизм був католицизмом, реформованим на капіталістичних підставах. Якщо папство перетворилося в засіб та знаряддя великих сучасних монархій, які розвинулися з потреб капіталістичного способу виробництва, то його слід було поставити на капіталістичні ноги... Це завдання взяв на себе орден Ісуса, який пристосував католицьку церкву до нових політичних та економічних відносин. Він реорганізував всю шкільну справу, вводячи вивчення класиків, – найвища освіта того часу, – оскільки сприйняв спадковість від гуманізму” [8, с.31]. Отже, навряд чи правомірно приписувати єзуїтській шкільній освіті ретроградність чи догматизм. Діяльність цього католицького ордену природно будила бездіяльність та сплячку інших християнських конфесій і мала, безперечно, прогресивний характер. Не буде перебільшенням вважати, що розвиток філософської думки в Україні та Словаччині зумовлений певною мірою діяльністю єзуїтів.

Як мовилось вище, філософська думка у навчальних закладах Словаччини і України знаходилась під певним впливом схоластики. Зважимо на те, що схоластика у своєму первісному вигляді розпочиналась як методика викладання будь-яких дисциплін, зокрема й філософії. Що стосується останньої, то йшлося в першу чергу про тлумачення творів Арістотеля. І лише пізніше вона стає певним видом мислення, певним способом пізнання дійсності. Нам важко погодитися з думкою, що схоластика була теологізуючою філософією, хоча до деякої міри це так. Навіть сьогодні є філософи, які далекі від схоластики, однак їх філософські погляди теологізуючі. Протягом своєї історії схоластика була, на нашу думку, ближчою до світського, ніж до церковного. Намагання професорів-схоластів глибше розкрити зміст понять, виробити філософську термінологію, правила і настанови, які допомагали б учням краще засвоювати матеріал, інколи приводили до утворення нових понять, які могли приймати за нові сутності. Це нове часто було вигаданим, надуманим, далеким від дійсності. Власне за це схоластику піддавали критиці навіть самі схоласти в добу середньовіччя. Згадаймо намагання доктора Дунса Скота добиватися ясності, чіткості у філософії Вільяма Оккама, котрий закликав своїх колег “не збільшувати сутності без необхідності”. І якщо ми говоримо про критику схоластики

мислителями доби Відродження, то вона була скоріше несприйняттям надуманого, штучного, далекого від життя. Однак, відійти від того випробуваного схоластами методу та методики навчання вони не змогли. Зрештою, цього не зробили й репрезентанти наступних історико-культурних епох, які мали справу з навчальними закладами. Отже, робити закид викладачам філософії у Словаччині та Україні за те, що вони знаходились під впливом схоластики, навряд чи правомірно, оскільки це була тогочасна загальна тенденція. Зауважимо, що це вже не була ні рання, ні пізня схоластика. В історико-філософській літературі її іменують “другою схоластикою”, яка, на нашу думку, все більше перетворювалася у метод викладання, причому дуже ефективний. Адже знання, які давали тодішні словацькі та українські навчальні заклади, були дуже міцними. Вони становили достатній ґрунт, на якому виростала філософія Нового часу в обидвох країнах. Отже, в діяльності українських і словацьких навчальних закладів того часу при певній відмінності є дуже багато спільного. Обидва слов'янські народи мають подібну історичну долю, знаходились у постійній боротьбі за свою національну незалежність, за розвиток культурного і церковного життя.

Філософська думка, що побутувала у навчальних закладах України, Словаччини та Чехії у XVII–XVIII ст., відображає перехідний період від схоластики до Нового часу.

-
1. У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов. К., 1983; Исторические традиции философской культуры народов СССР и современность. К, 1984, С.225-233; Філософія Відродження на Україні. К., 1990.
 2. Від Вишенського до Сковороди. К., 1972.
 3. Антология чешской й словацкой философии. М., 1982.
 4. *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до реалізму). Тернопіль, 1994.
 5. *Jaworscii Stephani.* Aponium philophicum. 6 відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр ДСП, 152.
 6. Аполонова лютя. Київські поети XVII-XVIII ст. К, 1982.
 7. *Стефан Яворський.* Філософські твори: у 3-х т. К., 1982. *Феофан Прокопович.* Філософські твори: у 3-х т. К., 1981-1982; *Георгій Кониський.* Філософські твори: у 3-х т. К., 1990.
 8. *Мерінг Ф.* Історія Німеччини від кінця середніх віків. Харків-Київ, 1931.

**PHILOSOPHY STUDIES AT THE UKRAINIAN, CZECH AND SLOVAK
EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS IN THE XVII-XVIII**

Ihor Zakhara

*Ivan Franko National University of Lviv
st. Universytetska 1, Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.*

The article reflects the results of the comparative analysis of philosophy studies of the Czech, Slovak and Ukrainian peoples in the 17-18 c. It dwells on teaching philosophy at the Pryashiv School, Tmavsk University and Kyiv-Mohylian Academy. It is stated that philosophy studies of that time bore the stamp of transitive period from scholasticism to New Times.

Key words: baroque, second scholasticism, Kyiv-Mohylian Academy.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2001

Прийнята до друку 14.11.2001